

РОЗВИТОК МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

DEVELOPMENT OF MORAL CONSCIOUSNESS IN ADOLESCENCE

У статті представлено аналіз розвитку моральної свідомості у підлітково-юнацькому віці, перебіг якого відзначається формуванням у особистості якісно нової соціальної позиції, що базується на свідомому ставленні до себе як до члена суспільства. Визначено, що у процесуально-динамічному контексті моральне зростання особистості є цілісним, динамічним процесом актуалізації зсередини: життєвості, свободи, відповідальності, справедливості та совісті. Протягом підлітково-юнацького періоду відбуваються значні зміни у моральній сфері. Більшість підлітків до 13 років проходить перший, доморальний (передконвенційний), рівень морального розвитку і досягає конвенційного рівня, основою якого є соціальна конформність. У них з'являється мотивація уникнення покарань та орієнтація на слухняність і готовність дотримуватися конвенційних моральних стереотипів. Далі, постконвенційний рівень морального розвитку вимагає характерної для юності активності розумових процесів, яка використовує у системі моральних суджень суб'єктивно значимі аргументи та самостійно вибрані етичні принципи.

З'ясовано, що під час розвитку моральної свідомості особистості відбувається засвоєння і перетворення моральних знань на внутрішні регулятори поведінки, подальше осмислення та емоційне прийняття моральних норм, розвиток таких явищ, як моральна самооцінка, рівень моральних домагань, моральні якості особистості. На тлі ієрархізації систем особистісного простору підлітків та юнацтва відбувається висвітлення феноменологічного поля їхньої морально-духовної самосвідомості.

Показано, що морально-духовна форма самосвідомості є засадою особистісного зростання дитини, яка допомагає їй в опануванні «світу в собі». Водночас досягнення особистістю відносно високого рівня (у межах вікових можливостей) морального самоусвідомлення є результатом її особистісного зростання.

Ключові слова: підлітково-юнацький вік, моральний розвиток, особистісне

зростання, моральна свідомість, моральна самосвідомість.

The article presents an analysis of the development of moral consciousness in adolescence, the course of which is marked by the formation of a qualitatively new social position in the individual, based on a conscious attitude towards oneself as a member of society.

It was determined that in the process-dynamic context, the moral growth of the individual is a holistic, dynamic process of actualization from the inside: vitality, freedom, responsibility, justice and conscience. During the adolescent-youth period, significant changes occur in the moral sphere. Most teenagers under the age of 13 pass the first pre-moral (pre-conventional) level of moral development and reach the conventional level, the basis of which is social conformity. They have a motivation to avoid punishment and an orientation towards obedience and willingness to adhere to conventional moral stereotypes. Next, the post-conventional level of moral development requires, characteristic of youth, the activity of mental processes, which uses subjectively significant arguments and self-selected ethical principles in the system of moral judgments.

It was found that during the development of the moral consciousness of an individual, there is assimilation and transformation of moral knowledge into internal regulators of behavior, further understanding and emotional acceptance of moral norms, the development of such phenomena as moral self-esteem, the level of moral harassment, moral qualities of the individual. Against the background of the hierarchization of the systems of the personal space of adolescents and youth, the phenomenological field of their moral and spiritual self-awareness is highlighted.

It is shown that the moral and spiritual form of self-awareness is the basis of a child's personal growth, which helps him master the «world within himself». At the same time, a person's achievement of a relatively high level (within the limits of age) of moral self-awareness is the result of his personal growth.

Key words: adolescence, moral development, personal growth, moral consciousness, moral self-awareness.

УДК 159. 923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.13>

Невмержицький В.М.

к. психол.н., доцент,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології навчання
імені І.О. Синиці
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. У складному процесі пристосування людини до умов існування особистісні когнітивно-інформаційні процеси не є основними чинниками: вони відбуваються згідно із сукупністю обставин (які містять соціальні норми) щодо ситуації, яка зачіпає одного чи декількох індивідів. «Я»-структури конструюються і модифікуються в умовах соціуму, змінюються залежно від вищезазначених обставин і власної ідентичності, від соціального середовища залежать установки й поведінка особистості. Особливо чутливою до соціокультурних проблем є особистість у період дорослішання [1; 2].

Підлітково-юнацький період генези буття особистості – це період, коли відбувається ста-

новлення самосвідомості, під час якого виникає низка психосоціальних протиріч, зокрема між сприйняттям особистістю себе як виняткової сутності, що є вищою, ніж інші люди («я не такий, як усі»), та наявністю сумнівів щодо себе, які можуть сприяти виникненню певних комплексів («а раптом я не такий, як усі») [3]. Цей віковий період відзначається формуванням у особистості якісно нової соціальної позиції, що характеризується свідомим ставленням до себе як до члена суспільства. Як зазначав Жан Піаже, такий процес призводить до перебудови людської особистості і вироблення почуття «морального реалізму» [4], унаслідок чого людина слідує засвоєним правилам незалежно від того, наскільки це складно.

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснення теоретичного аналізу розвитку моральної свідомості у підлітково-юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах системних змін та трансформації ментальності на теренах інформаційного суспільства нове медіапокоління все більше визначає як культурне ціле буття та розвиток суспільства. Збагачують знання про отроцтво як джерело трансформації культури й моральності такі притаманні сучасному отроцтву властивості:

1) вікові характеристики: маргінальність, кризовість, незавершеність, відкритість новому (віковий аспект);

2) здатність бути субкультурою, яка є проявом соціокультурних особливостей нового медіапокоління (історико-психологічний та культурологічний аспекти);

3) варіативність прояву самодетермінації, що характеризує індивідуальне привнесення та самовираження себе в культурі (індивідуально-психологічний аспект) [5].

Еволюційно-історична потенційність отроцтва проявляється в тому, що молодь відіграє роль неадаптивних елементів, які вирізняються пасіонарністю та володіють надлишковою культурно-психічною енергією, що сприяє зміні традиційного та усталеного розпорядку дій у світі. Отроцтво як носій динамічних змін, екстремальних ситуацій, коливань, нестійкості, конфліктності, маргінальності як вагомих характеристик віку «напрацьовує» для суспільства, що швидко розвивається, «надлишкові неадаптивні елементи». На думку О.Г. Асмолова, М.С. Гусельцевої, В.Т. Кудрявцева та інших психологів, еволюційний сенс цих «неадаптивних елементів» полягає у створенні варіативних шляхів культурного розвитку [цит. за 6].

Підлітково-юнацький вік є сензитивним щодо духовно-морального самовизначення й свідомого самовиховання характеру [1; 7–9], що пов'язано з активізацією уваги підлітків та юнаків до своїх особистісних якостей, із бажанням зрозуміти те, хто вони є, із прагненням проаналізувати свої досягнення і недоліки, із потребою проявити людську гідність, засвідчити власну єдність з іншими і водночас незалежність, автономність від них. Також починають проявлятися загострене почуття власної гідності й потреба самоствердження, які сприяють усвідомленню власного «Я», актуалізують у тинейджерів схильність до самовиховання, бажання перебороти власні недоліки, сформулювати свої принципи і ціннісні орієнтації. Окрім цього, для почуття власної гідності й потреби самоствердження характерна боротьба між совістю і властивим їм прагненням продемонструвати власну свободу та незалежність від моралі дорослих.

Разом із тим, як зазначає Е.О. Помиткін, соціально-психологічні умови розвитку сучасної молоді мають істотні відмінності: свобода від сімейного тиску і водночас нестача уваги батьків; негативний вплив засобів комунікації, інформаційна ознайомленість за відсутності духовно-моральних знань, орієнтація на споживацтво та егоцентричні орієнтири, що ускладнює процес духовно-морального розвитку молоді [10].

У процесуально-динамічному контексті моральне зростання особистості спостерігається як цілісний, динамічний процес актуалізації зсередини, із самості самоціннісного: життєвості, свободи, відповідальності, справедливості, совісті. За визначенням І.С. Булах та Ю.А. Алексеєвої, моральне зростання є процесом сходження до засвоєння морально-духовних взаємодій, тенденцією до досягнення свободи і відповідальності вчинку, можливістю ухвалювати морально-відповідальні рішення [11, с. 4].

У період дорослішання (протягом підлітково-юнацького віку) моральне зростання передбачає засвоєння нових цінностей, проведено вільного вибору, визнання іншої людини; це спрямованість на безкорисливе ставлення до людей, можливість об'єктивно сприймати свій нормативно-ціннісний образ, здатність здійснювати самоаналіз власних особистісних якостей, регулювати поведінку згідно з осмисленими морально-духовними цінностями [11, с. 4–5].

Протягом підлітково-юнацького періоду генези буття відбуваються кардинальні зрушення у моральній сфері. Більшість підлітків до 13 років переростає перший доморальний (передконвенційний) рівень морального розвитку і досягає конвенційного рівня, в основі якого лежить соціальна конформність. У них з'являється мотивація уникнення покарань, вони орієнтуються на слухняність і готові дотримуватися конвенційних (традиційних) моральних стереотипів. Останній рівень морального розвитку – постконвенційний – вимагає активності розумових процесів, що є характерним для юності [12], яка використовує у системі моральних суджень суб'єктивно значимі аргументи та/або самостійно вибрані етичні принципи.

Розглядаючи проблеми особистісного зростання дітей періоду дорослішання й акцентуючи увагу на становленні їхньої морально-духовної самосвідомості, І.С. Булах та Ю.А. Алексеєва виокремлюють у ній такий конструкт, який і в соціальному (вимогах і приписах), і в моральному (вимогах і приписах) скоординує, орієнтує, спрямовує на цінності, що схвалюються, очікуються, приймаються більшістю людей. Таким конструктом науковці вважають нормативне «Я», завдяки якому

система соціальних і моральних норм, якщо вони усвідомлено переживаються, осмислюються людиною (дитиною), трансформується у систему моральних цінностей. Таким чином, якщо «нормативне Я» перебуває в основі самосвідомості особистості підлітка (та/або юнака), то ця особистість будує свою поведінку відповідно до висловлювань-зразків: як «належить», як «необхідно», як «личить», як «слід», як «годиться», як «повинно», як «треба» [11, с. 14].

Моральні судження дітей формуються під дією великої кількості чинників – від звичаїв і традицій, притаманних певній культурі, у якій виховується дитина, до тих почуттів, котрі вона переживає нині. Розглядаючи статеві відмінності, науковці [12; 13] доводять, що дівчата у віці від 10 до 12 років дають відповіді, досить «насичені» турботою і жалем, порівняно з хлопцями цього ж віку. Це пояснюється, на їхню думку, тим, що у дівчат більш розвинута здатність до емпатії, вони швидше морально дозрівають, аніж хлопці, які досягають подібного рівня лише в юності.

Згідно з М. Хоффманом [14], моральний розвиток здійснюється такими шляхами, що частково співпадають:

1) стримування, засноване на тривозі (соціально прийнятна поведінка, під впливом страху покарання). Діти вчать асоціювати покарання, яке походить від батьків чи інших людей, із неприпустимою поведінкою. Згодом вони можуть упоратися зі страхом покарання, не здійснюючи заборонені дії. Результатом є інтерналізація заборон – і реального покарання більше не потрібно;

2) поведінка, заснована на емпатії та турботі про інших. Ця моральна перспектива об'єднує здатність людини переживати почуття інших із когнітивною здатністю уявляти те, що відчуває інший, і як власна поведінка може змінювати внутрішній стан людей;

3) моральний розвиток особистості відбувається під впливом розвитку мислення на рівні формальних операцій; при цьому набувається досвід перевірки гіпотез, переоцінки інформації і переформулювання понять (наприклад, у теорії Л. Колберга) [12].

Ці три типи морального розвитку не є ні хронологічними стадіями, ні взаємно виключеними процесами. Згідно з М. Хоффманом [14], вони співіснують у поведінці дорослих. У підлітковому періоді значущість даних шляхів може змінюватися. У різних соціальних умовах, під впливом різноманітного найближчого оточення, а також усіляких виховних впливів моральні якості особистості стають різноспрямованими: колективістськими чи індивідуалістськими, гуманними чи антигуманними, здатними підпорядковувати свої бажання і потяги інтересам інших чи ні. Так, мораль, заснована на страхові покарання, може бути серйозно

знеціненою у неавторитарному середовищі, де домінують цінності однолітків. Водночас емпатія може руйнуватися у зіткненнях із суворими життєвими реаліями, що спричиняють підлітковий цинізм. Мораль, заснована на поняттях і принципах, може укріплюватися у дискусіях, що стимулюють інтелектуальне забезпечення емпатійних намірів. Підлітково-юнацький період розвитку може інтерпретуватися як етап моральної самодіяльності особистості. Для цього періоду характерним є усвідомлюване, добровільне підпорядкування власної поведінки моральним принципам.

У цей період основними моральними новоутвореннями є моральні судження, переконання і погляди, потреби та здібності їх практичного використання. Ці новоутворення є незалежними від думок інших людей. На думку Р.В. Павелківа, моральний розвиток особистості є здатністю людини розуміти, інтеріоризувати суспільні вимоги, засвоювати морально етичні приписи та формувати свою поведінку відповідно до них [15]. Зокрема, моральне мислення підлітків стає більш глибоким і діалектичним, а моральні оцінки визначаються цілковитою об'єктивністю. Учені Б.Г. Гаппіров, Е.Н. Ольшевська та В.І. Шахов визначають, що почуття морального обов'язку охоплює усю діяльність й описується як усвідомлене, стійке та багатогранне. Спостерігається також зростання ступеню впливу моральних почуттів на індивідуальну та колективну честь юнаків, що відображається в нетерпимості до аморальних учинків [цит. за 16].

Х. Ремшмідт доводить, що моральний розвиток у період дорослішання характеризується ускладненням, деперсоніфікацією та зростаючою лібералізацією ціннісних поглядів. У осіб підлітково-юнацького віку починається переважання, домінуючих у колі однолітків, абстрактних ціннісних понять та поглядів. Також допомога та самопожертва як суспільні цінності тимчасово втрачають свою значущість. Великої актуальності для даної вікової групи набувають такі цінності, як соціальний статус, авторитет, економічна та світоглядна самостійність, гігієна і зовнішній вигляд [цит. за 17].

На розвиток моральної свідомості особистості здійснюють вплив зовнішні (соціальний чинник: навколишнє середовище, спілкування) і внутрішні (когнітивний та протиріччя між елементами свідомості) чинники [16].

У перебігу процесу розвитку моральної свідомості особистості відбувається засвоєння особистістю моральних знань і перетворення їх на внутрішні регулятори поведінки, більш глибоке осмислення та емоційне прийняття моральних норм, розвиток: моральної самооцінки, рівня моральних домагань та моральних якостей особистості. На тлі ієрархізації систем

особистісного простору підлітків та юнацтва висвітлюється феноменологічне поле їхньої морально-духовної самосвідомості. Узагальнюючи наукові погляди різних учених (В.А. Аверіна, Е.П. Козлова, Л.Е. Орбан-Лембрик та ін.), І.С. Булах та Ю.А. Алексеева наголошують, що становлення моральної самосвідомості варто розглядати як похідне формування механізмів розвитку психіки і як результат соціалізації особистості, як процес поступового ускладнення й диференціації її когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів залежно від віку, статі, умов виховання і здатності до самовиховання. Наслідком морального становлення є формування у підлітків та юнаків моральних позицій, прагнення усвідомлювати і нести за них відповідальність та реалізовувати у своїх учинках [11, с. 25–26].

Л.І. Божович уважала, що формування моральної свідомості підлітків (а також юнацтва) відбувається на основі оцінок ними об'єктивних аспектів своєї діяльності, у якій розкриваються якості їхньої особистості. Учена підкреслювала, що процес становлення моральної самосвідомості здійснюється тоді, коли дитина досягає певного психічного рівня життєвого досвіду, який дає змогу здійснювати пізнання й оцінку складної діяльності, якою і є морально-психологічна позиція людини [цит. за 11]. Активне зростання всіх компонентів самосвідомості в отрочстві визначає духовну працю особистості в утворенні власних «внутрішніх позицій», у прагненні бути вільним, незалежним, відповідальним за себе, за свої особисті якості та погляди, здатність відстоювати свої переконання.

У площині дослідження закономірностей становлення моральної самосвідомості особистості доречно згадати й наукову позицію І.Д. Бега, спрямовану на визначення значущості підлітково-юнацького періоду у виникненні здатності особистості самостійно та свідомо ставити перед собою різні довільні завдання, бути внутрішньо організованою, визначати напрями своїх дій та добродійних учинків. Учений акцентує увагу на тому, що головним показником особистісного зростання підлітка є рівень розвитку його моральної свідомості та самосвідомості [8; 18].

Психологічними механізмами становлення моральної самосвідомості, як наголошують І.С. Булах та Ю.А. Алексеева, виступають:

- моральна саморефлексія, котра збалансовує як внутрішню роботу когнітивного складника (моральних знань), так і емоційно-ціннісного складника (моральних самооцінок, моральних самопочуттів);

- моральна саморегуляція, яка полягає у виконанні функцій координації, регуляції, керування, контролю, іншими словами, активізація вільних дій на рівні поведінкового

складника структури моральної самосвідомості [11, с. 15–16].

Саме морально-духовна форма самосвідомості виступає засадою особистісного зростання дитини, просуваючи її в опануванні «світу в собі». Водночас досягнення особистістю відносно високого рівня (наскільки це дозволяють вікові можливості) морального самоусвідомлення є результатом її особистісного зростання.

Л.І. Рувінський зазначав, що основами розвитку моральної самосвідомості особистості у період отрочства є специфічні моральні протиріччя: внутрішні – між потребою, інтересом, метою, бажаннями особистості та рівнем розвитку особистісних сил, необхідних для їх здійснення, і зовнішні – протиріччя у ситуаціях морального конфлікту [цит. за 19].

Основними формами морального зростання особистості підлітково-юнацького віку є складні моральні самопочуття (емоційно-ціннісні переживання): сором і провина, честь і гідність, совість і відповідальність. Саме ці форми містяться у феноменальному полі моральної самосвідомості дитини у період дорослішання. Їх смисловим рівнем є ціннісне самоставлення, яке перебуває у непорушній єдності з нормативно-ціннісним ставленням до інших.

У полі нормативного «Я» тинейджера перебувають особистісні утворення – моральні якості-самоцінності (відповідальність, доброта, справедливість, співчутливість тощо). Найбільш важливою самоцінністю особи підлітково-юнацького віку є відповідальність, яка є інтегративним особистісним утворенням, що структурується в процесі моральних взаємодій із сукупності його позитивних моральних якостей. Реальним суб'єктом позитивного виховного впливу на особистість в умовах сьогодення, насамперед, є мікросоціальне середовище, у тому числі сім'я як найбільш консервативна частина суспільства. Саме сім'я має здатність передавати різноманітні традиції, застосовувати окреслену систему заходів позитивного виховного впливу на індивіда, спрямовувати його поведінку й учинки на високу моральність і відповідальність [16]. Роль сім'ї у моральній соціалізації особистості є дуже високою через те, що вона є однією з головних сфер створення, збереження і передачі людських цінностей. На думку Б.Г. Гаппірова, саме у сім'ї сконцентровано найважливіші гуманістичні традиції любові й турботи, безкорисливості й доброзичливості, самовідданості й солідарності [цит. за 16].

Р.Д. Азімова зазначала, що ступінь зрілості моральної самосвідомості особистості, її розвиненість найбільш повно проявляються у різних формах моральних оцінок своїх дій, які можливо класифікувати за часом (самооцінка

минулого, реального, майбутнього), за інтенсивністю (розвинені, загострені, нерозвинені) і за ступенем активності. Зазначені форми оцінок можна розділити на ті, що морально задовольняють або не задовольняють особистість. До форм самосвідомості, що морально задовольняють особистість, відносяться наміри, самоповага і позитивна самооцінка минулого, реального і майбутнього. До форм, які морально не задовольняють особистість, належать самоосуд, сором, каяття і негативна самооцінка минулого, реального та майбутнього. Пасивні форми моральної самооцінки характеризуються такими моральними феноменами, як конформізм і самозадоволення [цит. за 11].

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, під час підлітково-юнацького періоду розвитку відбувається формування у особистості якісно нової соціальної позиції, якій притаманні: свідоме ставлення до себе як до члена суспільства, боротьба між совістю і властивим цій особистості прагненням показати власну свободу і незалежність від моралі дорослих. Вищезазначений період розвитку може визначатися як етап моральної самодіяльності особистості, характерним для якого є усвідомлюване, добровільне підпорядкування власної поведінки моральним принципам. Розвиток моральної свідомості підлітка супроводжується засвоєнням моральних знань із подальшим перетворенням їх у внутрішні регулятори поведінки. Подальшого розвитку набувають моральна самооцінка, рівень моральних домагань та моральні якості. Розвиненість моральної самосвідомості особистості найбільш повно проявляється у різних формах моральних оцінок своїх дій.

Перспектива подальших наукових досліджень убачається у вивченні розвитку моральної самосвідомості у підлітково-юнацькому віці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
2. Токарева Н.М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 530 с.
3. Гуманізація освітнього простору як передумова успішної соціалізації школярів. *Варіативність соці-*

алізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства : монографія / Н.М. Токарева та ін. ; за ред. Н.М. Токаревої. Київ : Інтерсервіс, 2017. С. 108–119.

4. Piaget J. The moral judgement of the child. New York : Free Press, 1965. 418 p.
5. Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства : монографія / Н.М. Токарева та ін. ; за ред. Н.М. Токаревої. Київ : Інтерсервіс, 2017. 220 с.
6. Шамне А.В. Психологічний аналіз культуротвірної функції сучасного юнацтва у просторі взаємодії людини та культури. *Теорія і практика професійного становлення особистості в соціокультурному просторі* : монографія / за ред. О.О. Лаврентєвої, О.П. Крупського, Є. В. Намлієва. Дніпропетровськ : Акцент ПП, 2014. С. 70–90.
7. Боришевський М.Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. Київ : Знання, 1979. 48 с.
8. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
9. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 256 с.
10. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1996. 164 с.
11. Булах І.С., Алексєєва Ю.А. Моральне зростання підлітків: сучасні технології консультативної діяльності : навчальний посібник. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. 223 с.
12. Craig Grace J., Baucum Don. Human Development. Prentice Hall, N. J., 2002. 736 p.
13. Gilligan C. In a Different Voice. Psychological Theory and Woman Development. Cambridge, 1982. 205 p.
14. Hoffman M.L. Moral development. In P.H. Mussen (Ed.) *Carmichael's manuals of child psychology* (Vol. 2). New York : Willey, 1970. P. 261–360.
15. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 40 с.
16. Шахов В.І. Особливості розвитку моральної свідомості майбутніх психологів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2016. Вип. 47. С. 192–197.
17. Прищепа С.М. Життєві цінності у дітей підліткового віку: сутність та особливості. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 12. Т. 1. С. 162–165.
18. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ : Либідь, 2006. 272 с.
19. Бех І.Д. Життя особистості у просторі духовності. *Педагогічний дискурс*. 2012. Вип. 12. С. 29–38.